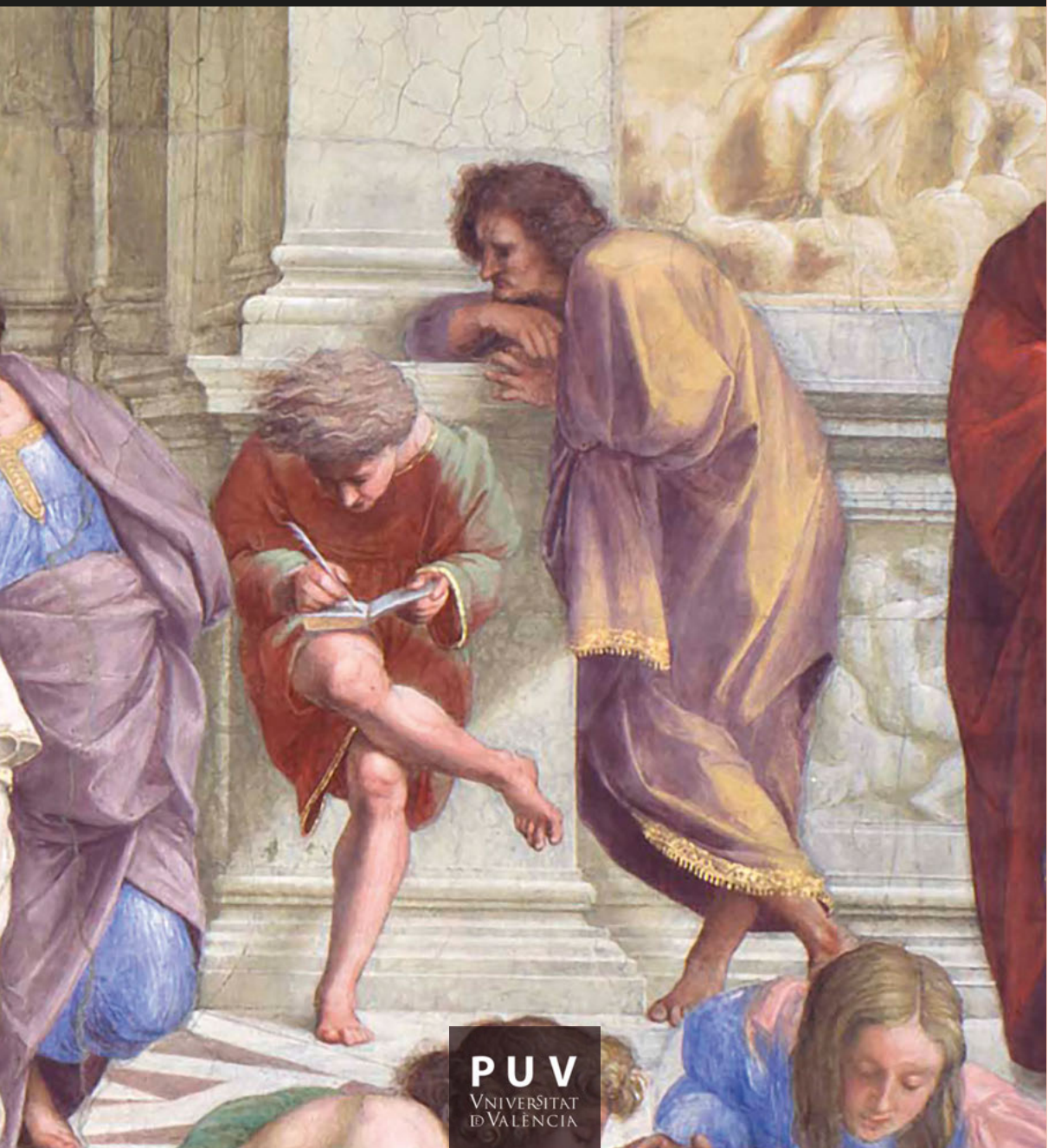

Alfred Garcia Femenia

UN PAÍS DE LLETRATS I ANALFABETS

Pràctiques d'escriptura en el llindar de la modernitat

PUV
UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

UN PAÍS DE LLETRATS I ANALFABETS

PRÀCTIQUES D'ESCRITURA
EN EL LLINDAR DE LA MODERNITAT

DIRECCIÓ

Mónica Bolufer Peruga (Universitat de València)
Francisco Gimeno Blay (Universitat de València)
M.ª Cruz Romeo Mateo (Universitat de València)

CONSELL ASSESSOR INTERNACIONAL

Pedro Barceló (Universität Postdam)
Peter Burke (University of Cambridge)
Guglielmo Cavallo (Università della Sapienza, Roma)
Roger Chartier (EHESS)
Rosa Congost (Universitat de Girona)
Mercedes García Arenal (CSIC)
Sabina Loriga (EHESS)
Antonella Romano (CNRS)
Adeline Rucquoi (EHESS)
Jean-Claude Schmitt (EHESS)
Françoise Thébaud (Université d'Avignon)

UN PAÍS DE LLETRATS I ANALFABETS

PRÀCTIQUES D'ESCRITURA
EN EL LLINDAR DE LA MODERNITAT

Alfred Garcia Femenia

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

*Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment,
ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació,
en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia
o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.*

© Alfred Garcia Femenia, 2024

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2024

Publicacions de la Universitat de València

<https://puv.uv.es>

publicacions@uv.es

Il·lustració de la coberta:

Detall d'*Escola d'Atenes*, c. 1509-1510, de Rafael Sanzio. Museu Vaticà

Coordinació editorial: Amparo Jesús-Maria Romero

Disseny de la coberta: Inmaculada Mesa

Correcció: Ofèlia Sanmartín

Maquetació: Celso Hernández de la Figuera

ISBN (paper): 978-84-1118-329-1

ISBN (ePub): 978-84-1118-330-7

ISBN (PDF): 978-84-1118-331-4

Edició digital

*Com evident experiència mostra la debilitat de la nostra memòria,
sotsmetent fàcilment a obliu no solament los actes per longitud de temps
envellits, mas encara los actes freschs de nostres dies, és stat donchs molt
condecant, útil e expedient deduir en escrit les gestes e històries antigues [...]*

Joanot Martorell, Tirant lo Blanch

ÍNDIX

PRÒLEG	11
INTRODUCCIÓ	17
1. UNES ESTADÍSTIQUES, MOLTS ALBARANS I ELS PESCADORS DE L'ALBUFERA	21
2. ESCRIURE AMB ALTRES MANS.....	39
1 Qüestió de confiança	40
2 Declaracions d'ignorància.....	50
3 Qui escriu amb altres mans?	52
3. «APRENDRE DE LEGIR E SCRIURE»	67
4. LA MINORIA LLETRADA	105
1 Mira a què es dedica i sabràs com escriu	105
2 Escriure en femení	126
3 La religió mana en l'escrit	133
4 «Venim del nord, venim del sud, de terra endins, de mar enllà»	139
5. ALFABETITZACIÓ I ANALFABETISME	147
EPÍLEG	157
APÈNDIX DOCUMENTAL	163
DOCUMENTACIÓ I BIBLIOGRAFIA CONSULTADA.....	177

PRÒLEG

Maddalena, una xarcutera del Trastevere de Roma, conscient de la importància de l'escriptura, encara que ella fora analfabeta, imità altres comerciants del seu entorn dedicant un llibret a conservar la memòria dels deutes contrets amb els seus proveïdors i també amb els seus clients. Ella no hi participava escrivint aquella memòria, la de la seua activitat econòmica, però la confiava a tots aquells alfabetitzats que mantenien amb ella una relació comercial, i els que sabien escriure ho feien. El resultat no pogué ser un altre que una magnífica fotografia que descobreix, entre altres aspectes, la difusió de l'alfabetització en la Roma del Cinc-cents entre les classes subalternes, i no només.

Aquesta pràctica de fer escriure els altres en els papers de la memòria econòmica gaudí d'una àmplia difusió també en altres indrets, com ara el País Valencià des de mitjans del segle XIV fins a ben entrada l'època moderna. Les grans institucions, com ara l'Hospital General de València, conceberen en la seua comptabilitat l'existència de tres llibres com a memòria de l'exercici econòmic anual. Un dels volums estigué destinat a fer romandre els albarans justificatius de les despeses efectuades. Aquests rebuts els escrivien els interessats, si sabien de lletra, de manera autògrafa en el llibre que l'administració havia destinat a tal efecte. Es tractava, doncs, d'una pràctica que aspirava a disposar de manera organitzada els justificants de la gestió duta a terme. Al començament, però, l'interessat escrivia el rebut fent servir un tros de paper i l'administrador el conservava en el mateix llibre on enregistrava les despeses, tot emprant mecanismes diversos: de vegades romanien solts en les pàgines on es feia esment a la despesa concreta efectuada, en altres ocasions els introduïa en els plec del quadern, altres vegades es localitzen cosits en les mateixes pàgines, i fins i tot els conservaven en l'interior de les cobertes de pergami utilitzades per a relligar el

llibre. No hi havia, doncs, un mecanisme arxivístic que garantira de forma efectiva la conservació d'aquests fragments solts de paper, els quals, a més a més, una vegada revisats i auditats els comptes, a la fi de l'exercici econòmic, perdien el seu valor probatori. L'arxivística no els ha donat massa importància, entre altres coses perquè els historiadors no s'havien interessat per aquests fragments materials que testimoniaven escenes de la vida quotidiana; són el fruit de la llibertat d'escriptura de la qual gaudiren els alfabetitzats de la tardor medieval i dels inicis de la modernitat, fins que l'administració es feu càrrec íntegrament de la memòria de la seua activitat econòmica. El domini sobre l'escriptura se'ns presenta com una metàfora del control que hom exerceix sobre el conjunt social, i especialment sobre els súbdits i administrats.

Els albarans, com s'esdevé amb altres tipus de textos, no tenien inscrites les possibilitats d'ús dels lectors que s'hi aproximaren. Alfred Garcia Femenia, subvertint la finalitat inicial del text, els ha fet servir per a analitzar l'extensió de l'alfabetització al País Valencià als segles xv i xvi. Resseguint els espais de conservació dels albarans ha pogut reconstruir la distribució social de l'alfabetització en els temps suara esmentats. Sense cap dubte, es tracta d'una recerca complexa que posa en relleu la conservació dispersa de les fonts com evidencien els arxius consultats. Així doncs, els albarans es presenten com un instrument d'anàlisi cabdal per a observar la transversalitat de la difusió social de la capacitat d'escriure. S'hi descobreix, al mateix temps, la desigual i injusta distribució de l'escriptura en les societats històriques, especialment en un món en el qual gradualment s'imposà la lògica gràfica i on una part important i productiva de la mateixa societat es veié forçada a romandre al marge, exclosa de certs circuits informatius, podent participar únicament i exclusiva fent servir els intermediaris culturals. Mai, fins ara, no s'havien utilitzat amb tant de profit els albarans als quals Alfred Garcia Femenia ha dirigit la seua mirada. La història de l'alfabetització s'havia basat principalment en l'anàlisi quantitativa de la presència de la firma, present en alguns testimonis escrits del passat; l'anàlisi qualitativa que ens proposa l'autor atén paràmetres molt més rics i interessants que la sola signatura, com són ara la competència gràfica aconseguida per qui escriu, la posada en pàgina del text, la construcció del contingut de l'albarà, gramaticalment parlant, la utilització de numerals, etc. Tots aquests elements contribueixen a dissenyar amb una major precisió la fesomia i el perfil, en definitiva, de la persona que escriu el rebut, complint el requisit administratiu que li reclama com a justificant fefaent dels emoluments percebuts.

Aquest encontre entre l'administració prepotent i les persones interessades no sempre es resolgué de la manera comentada. L'analfabet es veia

corprés per la pròpia situació, la seua incapacitat d'escriure no li permetia participar-hi activament, raó per la qual hagueren de cercar alguna persona que escriguera per ells l'albarà reclamat. La confiança depositada en els escriptors delegats aporta informació cabdal a propòsit de la relació interpersonal entre els membres de les classes subalternes i d'aquestes amb els menestrals i, fins i tot, també de les benestants.

Alfred Garcia Femenia posa al descobert el món que gira entorn de l'escriptura administrativa en el llinar de la modernitat. La recerca duta a terme ha sigut possible, com ja s'ha anunciat, gràcies a l'existència d'aquells albarans amb els quals es justifiquen els pagaments realitzats per les diferents administracions encarregades de la confecció de la memòria econòmica anual; els albarans són el fruit de la llibertat d'escriptura de la qual gaudiren els alfabetitzats en el període estudiat, una facultat que desapareixerà a la fi del segle XVI quan els professionals siguin els únics que escriuen en l'interior dels llibres administratius; els alfabetitzats, encara que saberen escriure, no pogueren exhibir aquesta competència davant dels seus familiars, amics, veïns o companys de treball. No hem d'oblidar com d'important resulta mostrar una habilitat de la qual sols participa una part molt minsa de la societat.

El llibre *Un País de lletrats i analfabets* començà, però, altrament. El seu origen cal situar-lo en la recerca que dugué a terme l'autor per enllestir la seua tesi doctoral. Alfred Garcia Femenia s'interessà, de bon començament, pels autògrafs del metge valencià del Quatre-cents Jaume Roig. Diferents arxius valencians custodien un conjunt important de manuscrits seus, fruit de la seua ocupació com a administrador dels hospitals de la ciutat de València, així com el llibre de fàbrica de l'església de Sant Nicolau i Sant Pere Màrtir de la capital del Túria. Els llibres administratius escrits per Jaume Roig, no tractant-se de manuscrits literaris, invitaren Alfred Garcia Femenia a ampliar el seu camp de recerca incorporant-hi les pràctiques d'escriptura de la nissaga familiar del metge valencià i de l'entorn en el qual visqué l'autor de l'*Espill* o *Llibre de les dones*. La participació dels Roig en la vida civil i eclesiàstica de la ciutat de València tot al llarg dels segles XV i XVI motivà l'autor a endinsar-se en l'anàlisi de la distribució social de la capacitat d'escriure i l'alfabetització en el cap i casal, on conflüen, a més a més, treballadors i treballadores procedents d'altres indrets del regne i de més enllà, la presència dels quals roman per sempre registrada per escrit. Així doncs, l'autor ha pogut retratar la distribució social de la capacitat d'escriure amb més intensitat entre els habitants del cap i casal, i també entre les persones que hi arribaren d'altres indrets, tant del país com de fora.

Distingeix l'autor fins a sis situacions d'alfabetització diferents caracteritzant-les de manera adient. Els personatges d'aquest relat formen part d'un món que camina entre l'analfabetisme i l'alfabetització, el llinar del qual se situa en l'aprenentatge de llegir i d'escriure, tirocini que en l'Antic Règim s'aconseguia en diversos indrets i fent servir mecanismes molt diferents. No sempre s'esdevenia als mateixos llocs —la llar familiar, l'obrador del professional, la casa del mestre, les escoles pròpiament dites, etc.— ni tampoc amb les mateixes persones que podien guiar les primeres passes dels minyons en l'estudi de les beceroles. Una part important dels personatges, dels quals aquest llibre ha recuperat la seua identitat, visqué marginada per la seua desconexença de l'escriptura. Redactaren els albarans sol·licitats fent servir les mans d'altres persones alfabetitzades. Tots ells fan esment del seu desconexament de l'escriptura i la seua consegüent impossibilitat de redactar un text, ni que fora petit. Els albarans, al finalitzar el text, solen al·ludir a la incapacitat d'escriure per desconexença de l'interessat. De la mateixa manera, els alfabetitzats solen incloure al mateix indret textual la declaració d'autografia, anunciant públicament la seua capacitat d'escriure i deixant constància perenne del seu coneixement de l'escriptura, la qual cosa els allunyava de la ingent massa d'analfabets i els situava entre els membres del reduït cercle d'alfabetitzats; sovint fa la impressió com si aquest coneixement poguera convertir-se en el primer esglaó d'un procés de promoció social, a la fi del qual s'incorporarien a les classes benestants. Els analfabets, una vegada que havien confessat la seua desconexença de l'escriptura, confiaven la solució d'aquest encontre a escriptors delegats, persones alfabetitzades que escrivien per ells el rebut reclamat per l'administració. El llibre *Un País de lletrats i analfabets* en proporciona testimonis que permeten d'esbrinar els mecanismes emprats pels analfabets per a superar el moment de xoc amb l'administració, sentint-se acompanyats. I en aquesta circumstància personal, la proximitat en l'hàbitat o l'especialització laboral, entre altres consideracions, constitueixen elements accessoris que l'analfabet fa servir per a delegar en ells la redacció del rebut. No s'ha d'oblidar que la confiança depositada en una persona, siga pel seu tarannà, siga per la seua activitat professional, o per altres consideracions, constitueix una variable de l'anàlisi gens negligible. Així doncs, és com l'analfabet arriba a parlar amb les mans d'altre.

El llinar entre l'analfabetisme i l'alfabetització se situa en el coneixement de l'escriptura. Es tracta d'una tècnica que hom aprén exercitant-se a la llar, a l'escola, al treball, a casa d'un professional de l'escriptura... El cercle, però, d'alfabetitzats en el període estudiat no era excessivament gran. Constituïa una minoria com descriu de manera adient *Un País de lletrats*

i analfabets, tot dissenyant els perfils professionals dels integrants, descobrint-hi que mantes vegades es tractà d'una alfabetització instrumental estretament vinculada a l'activitat econòmica duta a terme. Hi apareixen, encara que de forma minsa, reduïda, algunes dones, les quals durant aquest període romangueren de forma massiva al marge de la cultura escrita, incorporant-se a aquesta molt tardanament. A la fi, les propostes catòliques posttridentines les confinaren a l'espai domèstic, on no calia saber de lletra. El panorama dels alfabetitzats del període es completa amb la presència dels escriptors provinents d'altres indrets i contextos culturals i socials, la qual cosa convertí el País Valencià en un cresol cultural on van conviure llengües i escriptures diferents, generant situacions de multilingüisme i multigrafisme, absolut i relatiu, com fan palès abastament els albarans estudiats.

València, cap i casal del seu regne, exercí una força d'atracció, i cap a ella dirigiren la mirada tots aquells que aspiraven millorar la situació de partida. A la ciutat del Túria confiaren les aspiracions i anhels els valencians d'altres indrets del país, i fins i tot d'altres provinents de més enllà de les seues fronteres. La ciutat els oferia possibilitats de promoció social acompanyada d'una alfabetització que els permeté aprofundir i enriquir notablement la seua formació, la qual cosa millorà les possibilitats de vida.

Francisco M. Gimeno Blay

Universitat de València - Estudi General

INTRODUCCIÓ

Els primers mesos de la recerca realitzada per a escriure la meua tesi doctoral van resultar d'allò més fructífers quant a fonts documentals localitzades. Durant el mes de novembre d'un no tan llunyà 2016, van ser moltes les hores transcorregudes en l'Arxiu de la Diputació Provincial de València, també conegut com a Arxiu General i Fotogràfic, buscant informació sobre les pràctiques d'escriptura de la nissaga dels Roig, el membre més conegut de la qual és Jaume Roig, metge, poeta i figura clau de les principals institucions valencianes del segle xv. Un bon dia, va arribar a les meues mans un llibre d'albarans escrit en el context de l'Hospital General de València mentre hi estava com a administrador el fill de l'autor del poema de l'*Espill*, Gaspar Jeroni Roig. La troballa, transmesa de seguida al meu director de tesi, Francisco M. Gimeno Blay, catedràtic en Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de València, em permetria estudiar com gran part de la societat valenciana es relacionava amb l'escriptura.¹

Aquesta és la gènesi del llibre que el lector i la lectora tenen entre mans, però sols això, un punt de partida. Sabedor de la importància de les fonts documentals localitzades, vaig decidir buscar més albarans, tots ells datats entre els inicis del segle xv i la fi de la centúria següent, i localitzats en arxius situats al llarg del País Valencià, encara que he emprat referències de

¹ La tesi doctoral va tenir com a títol *Pràctiques d'escriptura en la família Roig: alfabetització i educació gràfica en el llindar de la modernitat (València, 1450-1518)*, i es va defensar el dia de sant Miquel de 2020 en la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València-Estudi General. La vinculació amb el món assistencial i hospitalari de la present investigació ha permès emmarcar-la dins del projecte de recerca *Vernacularidades en la ciencia medieval y renacentista: textos, creadores, profesionales* (ref, PID2021-123419NB-I00), dirigit per Lluís Cifuentes (Universitat de Barcelona) i Carmel Ferragud (Universitat de València).

centúries anteriors i posteriors, així com de la resta dels territoris que conformaven l'antiga Corona d'Aragó, amb la finalitat d'arredonir el discurs i fer arribar millor les idees que he intentat transmetre.

Concretament, la recerca de tota la informació que es presenta en aquestes pàgines va començar quan ja s'albiraven les últimes setmanes com a doctorand. Des d'eixe moment, i fins fa ben poc, he estat buscant les fonts històriques més riques i il·lustratives per a escriure sobre l'alfabetització, l'analfabetisme i les pràctiques d'escriptura en els escenaris ja esmentats, fet que he hagut de compaginar amb unes oposicions a arxiver de l'Estat i amb una pandèmia que, curiosament, m'ha aportat el context de calma i serenitat que tant necessitava per a afrontar el tractament de les fonts documentals esmentades i la redacció del present llibre. Una vegada finalitzat i aprovat el concurs públic, he pogut seure davant de la pantalla i donar veu a tot allò que ens diuen els documents.

El camí recorregut fins a tenir un esborrany definitiu ha sigut llarg, tant figuradament com literalment. Recórrer nombrosos quilòmetres per a consultar la documentació en els arxius i biblioteques podria semblar esgotador, però la satisfacció de trobar alguna referència documental de gran rellevància feia que el viatge pagara la pena. Això no obstant, el més difícil ha sigut escriure –i, especialment, reescriure– pàgines i pàgines amb la voluntat de fer un treball atractiu per a lectors i lectores sense perdre de vista la professionalitat acadèmica.

A aquesta breu introducció li segueix un capítol on he intentat fer comprendre què és l'alfabetització i l'analfabetisme, he revisat la bibliografia que havia tractat sobre aquests aspectes durant les últimes dècades i quina era la seua metodologia de treball. A més a més, i relacionat amb aquest últim aspecte, he comparat les fonts emprades pels investigadors que han estudiat aquest tema amb les proposades en aquesta monografia, els seus avantatges i, també, els seus inconvenients, i per què és millor utilitzar uns documents i no altres per a estudiar les pràctiques d'escriptura i l'alfabetització en períodes preestadístics. Una vegada ha quedat clar sobre què es parlarà, quines han sigut les fonts històriques emprades i quina la manera en què han sigut treballades, hom trobarà un capítol on s'ha analitzat la relació dels il·letrats amb l'escriptura: qui són, a qui acudeixen per a escriure i quins són els seus orígens socioprofessionals i geogràfics. Per a eixir d'aquesta categoria sociocultural, l'analfabet hauria de formar-se i aprendre de llegir i d'escriure, pràctica que s'enquadra en una revolució cultural que afecta tot l'Occident europeu, com he tractat en el següent capítol. Aquest procés d'aprenentatge permetria adquirir uns coneixements d'escriptura, segons les hores dedicades, provocant que s'aconseguira una habilitat gràfica o

altra, fet que es relaciona, de nou, amb l'ocupació de la persona que escriu o la seua procedència. Encara més, en aquest capítol, he decidit dedicar alguns apartats als marginats de l'escriptura en aquests períodes –les dones, les minories religioses i els estrangers–, atés que resulta interessant veure com estan relegats de la cultura escrita, dominada per l'home blanc i occidental. Finalment, abans de passar a les conclusions, he dedicat un xicotet capítol on he intentat esbrinar quins podrien ser els nivells d'alfabetització i d'analfabetisme de la societat estudiada en els anys a cavall entre l'edat mitjana i el Renaixement.

Una vegada arribats a aquest punt, després de l'apartat corresponent a la documentació i a la bibliografia consultada, la lectora i el lector s'hauran adonat que els exemples visuals que il·lustren tot allò que es diu al llarg del text no han sigut molt quantiosos, especialment quan es tracta d'un treball on l'escriptura és la protagonista, i seria necessari veure diversos exemples per a comprendre el missatge que he volgut transmetre. Ara bé, aquesta decisió ha sigut presa amb un sol motiu: evitar que la lectura i la comprensió d'aquestes pàgines es dificultaren per la presència contínua d'imatges que tallen el discurs del text. Per això, a la fi del llibre hom podrà trobar un doble apèndix documental amb trenta làmines triades meticulosament. Quan siga necessari, diverses notes a peu de pàgina indicaran quines s'han de veure per a completar la idea transmesa.

Tot açò ha sigut possible gràcies al suport, l'interés i la col·laboració d'algunes persones, raó per la qual es mereixen unes línies. En primer lloc, a ma mare i a mon pare, sense el treball i sacrifici dels quals no hauria pogut centrar-me en la meua carrera professional. Aquests agraïments també estan dirigits als paleògrafs que m'han format durant els anys universitaris: M.ª Luz Mandingorra, J. Vicente Boscá i, especialment, al meu pare acadèmic, Paco. D'una manera o d'una altra, persones com mossén Vicent Pons, Carmel Ferragud i Silvia Villaplana m'han ajudat en el transcurs d'aquesta investigació. Però és la gent que m'és més propera la que més ha ajudat a escriure aquestes línies, especialment pel suport donat en els últims anys: Diego, Elia, Julio, Paula i Rubén. I a Alberto, per l'estima contínua i la confiança que em dona en el meu dia a dia.

Tots sabem escriure. Tots hem après a fer-ho en algun moment de la nostra vida. Un dels grans èxits de la societat occidental actual és que aquesta eina cultural ha arribat a tothom i que, amb millor o pitjor qualitat, sabem identificar les lletres i compondre paraules. Això no obstant, no sempre ha estat així.

El període de màxima esplendor política, econòmica, cultural i demogràfica del País Valencià, els segles a cavall entre l'edat mitjana i la modernitat, va estar caracteritzat, per contra, per uns elevats percentatges d'analfabetisme entre els nostres avantpassats, com també succeïa en la resta d'estats de la Corona d'Aragó i de l'Europa del moment. Algunes d'aquestes persones, malgrat no saber de lletra, tenien la necessitat d'apropar-se a la paraula escrita i ho feren fent servir diferents estratègies que els permetien mantenir l'autoria intel·lectual dels escrits. Per a eixir d'aquesta situació, sols havien d'aprendre a llegir i a escriure –a casa, a l'escola, al taller–, cosa que no estava a l'abast de tothom. Una vegada superat l'esglaó del desconeixement lectoescripturari, s'inclourien en el minúscul grup dels alfabetitzats, un conjunt de persones que, depenent de les hores dedicades a escriure, tindrien més o menys traça per a demostrar que formaven part d'aquesta elit.

En aquesta monografia, els lectors podran veure com les classes mitjanes i baixes del País Valencià i de la resta de la confederació feien ús del producte escrit, estigueren o no alfabetitzades, i conèixer el valor que es donava a l'escriptura en un moment en què l'accés a l'educació estava sols a la mà d'uns pocs.

Detall de l'*Escola d'Atenes*,
c. 1509-1510, de Rafael Sanzio,
Museu Vaticà

209

